

LA REAL SOCIEDAD BASCONGADA DE LOS AMIGOS DEL PAÍS: BONES IDEES PER A UN MAL MOMENT HISTÒRIC... QUE ENCARA PERDURA

Resum

La *Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País* es fundà el 1765. La Societat va sorgir de les tertúlies acadèmiques dels *caballeritos de Azkoitia*, preocupats per la crisi de la siderúrgia i l'agricultura tradicionals, que els proporcionaven les rendes per viure. Els seus impulsors provenien de l'elit detentora del poder foral d'Àlaba, Biscaia i, sobretot, Guipúscoa, que havia estudiat, com molts dels *philosophes*, en col·legis jesuïtes de França. Així doncs, la Bascongada pretenia ser l'aplicació pràctica de les idees il·lustrades que s'estaven desenvolupant al nord dels Pirineus. El seu èxit més destacat fou el Reial Seminari de Bergara, un centre d'estudis d'alt nivell que va aconseguir notables èxits científics.

Les contradiccions i limitacions de la Societat, però, es van fer patents poc després de la seva fundació, quan la liberalització —i l'augment consegüent— del preu del cereal va provocar una revolta popular. La Bascongada propugnava millores tècniques, però no qüestionava l'ordre polític i religiós establert. Defensava el liberalisme econòmic, però es decantava pel proteccionisme i la consegüent modificació d'uns furs que garantien la posició de privilegi dels promotors de la Societat. En un temps en què l'única llengua oficial era el castellà i pràcticament no s'escrivía en èuscar, va incloure en el reglament del Seminari l'estudi de la llengua basca, que, tanmateix, com el projecte d'educació femenina, no va pas anar més enllà de les bones intencions. També fou pionera en l'impuls de la literatura didàctica en castellà i èuscar, però el resultat en aquesta llengua va ser pobre i sense continuïtat. La Societat fou la primera i va inspirar desenes de societats semblants en tota la monarquia hispànica, tot i que es va oposar a la creació d'una altra societat d'amics, impulsada en aquest cas per la burgesia donostiarra.

La Guerra Gran, però, va acabar amb el somni il·lustrat reformista. Tanmateix, atès que la Bascongada es va desenvolupar en un moment clau per a la història basca (l'encaix dels territoris forals en la transició de l'Antic Règim a l'estat nació) es continuen interpretant els èxits o les carències de la Societat no en el seu context, sinó en clau política, social i fins i tot religiosa actual.

Paraules clau: Bascongada, Il·lustració, enciclopedisme, Matxinada, Guerra Gran, Seminari de Bergara

Xabier Kerexeta Erro

(kalegoi@kalegoi.com),
historiador,
membre d'Eusko
Ikaskuntza – Societat
d'Estudis Bascos

Abstract: *La Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País: Good ideas for a bad historical moment... that still remains*

La Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País was founded in 1765. The Society emerged from academic discussions among the *caballeritos de Azcoitia*, who were concerned about the crisis of the traditional steel industry and agriculture, which were their main income. Its leaders came from the elite who exercised to stop the statutory power of Alava, Biscay and, above all, Guipuzcoa. These leaders had studied, like most *philosophes*, in Jesuit schools in France. Thus, the Bascongada claimed to be the practical application of enlightened ideas that were being developed in the north of the Pyrenees. Its greatest success was the Royal Seminary de Bergara, a training centre for senior scientists who achieved notable success.

However, the contradictions and limitations of the society were obvious shortly after its founding, when the liberalization – and consequent increase- of the price of cereal led to a popular revolt. The Bascongada claimed technical improvements, but it did not question the political and religious order already established. It advocated economic liberalism, but opted for protectionism and the consequent amendment of some charters which guaranteed the privileged position of the promoters of this society. At a time in which the only official language was Spanish and very little was written in Basque, the study of the Basque language was included in the rules of the Seminary, but, like the women's education project, it did not go beyond good intentions. It was also a pioneer in the promotion of educational literature in Spanish and Basque, but the result in this language was poor and ad hoc. The Society was the first one and inspired dozens of similar societies in the Hispanic monarchy, even though it did not support the creation of another society of friends, which was promoted in this case by the Donostian bourgeoisie.

The War of the Pyrenees, however, ended with the illustrated reformist dream. Nevertheless, as the Bacongada was developed at a key moment in the Basque history (the union of the territories in the transition from the Old Regime to the nation state), the success or deficiencies of the society are still interpreted from a current political, social and even religious point of view and not in its context.

Key words: Bascongada, Illustration, encyclopaedism, Matxinada, War of the Pyrenees, Seminary of Bergara.

1. Introducció

La Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País va néixer oficialment l'any 1765. Fou la primera societat d'aquest tipus que es va crear en la monarquia hispànica, i responia a l'impuls de les noves idees que resumim amb la denominació d'Il·lustració. Tot seguit, intentaré explicar per què sorgí i com evolucionà aquesta aplicació concreta (d'algunes) d'aquelles idees en el vessant sud del racó pirinenc occidental, ja que només s'entén si es té en compte el que succeïa al nord —de vegades, molt al nord— del Pirineu.

Abans, però, voldria fer algunes observacions:

La primera, que em limitaré a la primera de les tres vides de la Societat: la que arriba fins a la guerra del Francès; de fet, no és ni tan sols mig segle, sinó tres dècades, fins a la Guerra Gran, perquè després pràcticament no va tenir activitat. Per això respecto la grafia original de *Bascongada*. Pel que fa als noms i als cognoms, empraré les formes més esteses durant la segona meitat del segle XVIII, com ara *Xavier* en lloc de *Javier* o *Xabier*. Els topònims locals, en canvi, els escriuré amb la grafia actual: *Bergara* i no pas *Vergara*, per exemple.

La segona, que els «mals moments que encara perduren» del títol fan referència a la dificultat d'interpretar aquella societat en el seu context, sense jutjar-la a partir de paràmetres ideològics posteriors. Borja Aguinagalde ho diu així:

La RSBAP és un cas ple de paradoxes. Es tracta d'una societat sense una història escrita, mal coneguda i sobre la qual constantment s'aboquen sense pietat tota mena de tòpics, llocs comuns, vulgaritats i, sovint, ximpleries. [...] Una part important del que se'n diu està completament descontextualitzat, i en alguns casos les figures principals han patit un tractament més proper a la caricatura que no pas a una anàlisi seriosa.

Es podria resumir dient que se n'ha escrit molt, però s'ha estudiat poc. Això és així, en gran part, perquè en la Bascongada s'han volgut veure les claus de la història basca contemporània en la transició de l'Antic Règim a l'estat nació actual: furisme, autonomisme, independentisme, centralisme, llengua/llengües, laïcisme, gènere, lluita de classes... Sembla que no interessi d'on prové, sinó tan sols fins a quin punt és «culpable» d'una evolució històrica que ni tan sols va poder preveure.

La tercera, que la Societat limitava el seu àmbit territorial a Àlaba, Biscaia i Guipúscoa, tot i que els seus impulsors van ser sobretot guipuscoans i va ser en aquest territori on l'empremta que va deixar fou més gran. No incloïa Navarra, i encara menys els territoris de parla basca que no pertanyien al «rei protector» de la Societat sinó al monarca francès, però sí que hi va haver alguns socis d'aquests territoris i de molts altres, sobretot americans, amb origen basc o sense.

2. La raó al servei de l'elit

Començarem per aquí, per contextualitzar la Societat i els seus fundadors dins l'elit d'aquests tres territoris forals. Sense pretensions de fer un repàs a la història, cal explicitar que el grup impulsor es limitava a un grupat de famílies emparentades entre elles que ja controlaven el poder polític i econòmic de cada territori.

*Insausti, el palau del
comte de Peñafiorida
a Azkoitia*

El cas paradigmàtic és el del «pare» del projecte. Xavier Maria de Munibe va heretar el títol de comte de Peñafiorida i una vintena de *mayorazgos* (fórmula jurídica que assegurava que la «casa pairal» i les propietats vinculades passessin a un sol hereu de manera indissoluble: en tot cas, es podia acumular, però mai dissoldre) que incloïen fargues, un centenar de masies arrendades i el patronatge de l'església de Berriatua —amb el corresponent dret als seus delmes—, entre altres. Vivia, doncs, de les rendes.

Però també vivia del comerç: el seu pare fou un dels fundadors de la Reial Companyia Guipuscoana de Caracas. Així, mentre les elits europees repensaven el món en els cafès, els *caballeritos de Azkoitia* prenien xocolata... Aquesta dada és més que una anècdota, perquè ens remet al context socioeconòmic i polític. De la mateixa manera que en la monarquia hispànica la Bascongada fou la primera societat «d'amics del país», la Guipuscoana de Caracas fou la primera empresa en la qual es participava mitjançant la compra d'accions, un tret de modernitat; i és que l'aristocràcia basca era més comparable a la *gentry* britànica que a la noblesa castellana terratinent.

No entrarem a detallar les particularitats dels règims forals bascos (perquè cada territori tenia el seu), però el cas és que arribaren al segle XVIII amb una monarquia borbònica centralista. La seva llibertat de comerç, sense pràcticament drets de duana, i la seva fiscalitat baixa afavorien l'abastiment de cereals i l'exportació de ferro, una mena de lliurecanvisme *avant la lettre*. I aquesta és una de les paradoxes principals de la Il·lustració basca: quan les noves idees econòmiques propugnaven el liberalisme, la Bascongada promovia el proteccionisme, en contradicció amb els furs que garantien la seva situació de privilegi local i territorial (Peñaflorida fou alcalde d'Azkoitia i en diferents ocasions diputat general): trasllat de duanes de l'interior a la costa i al Pirineu, i consum de productes espanyols.

De l'*aude sapere* il·lustrat, l'«atreveix-te a saber» basc es limità gairebé únicament a les ciències. Quan Peñaflorida ironitzava sobre l'omnipresència dels teòlegs a Espanya, ho feia per reivindicar que no es fiquessin en qüestions científiques, de la mateixa manera que la ciència no es ficava en afers de fe. Que ens expliqui un dels seus protagonistes com eren aquelles tertúlies que van donar pas a la Bascongada:

A Azkoitia, com gairebé a tota la resta de pobles de Guipúscoa i de Biscaia, a la nit hi havia tertúlies. [...] Cap al 1748 [...] la tertúlia de joc i berenada es transformà en Junta Acadèmica, formada per diversos cavallers i alguns clergues desperts i estudiosos. Mitjançant uns reglaments senzills, s'havia fixat l'hora i el lloc de la concurrència, així com la durada i la distribució del temps. La nit del dilluns només es parlava de matemàtiques; la del dimarts, de física; el dimecres es llegien traduccions dels acadèmics tertulians i història; el dijous hi havia una petita música o un concert força ben ordenat; el divendres, geografia; el dissabte, conversa sobre assumptes del temps, i el diumenge, música.

Poques «idees» i molts «coneixements», sobretot per aplicar-los en siderúrgia i agricultura, tots dos sectors en crisi, dels quals vivien aquests *caballeritos*. La ciència com a benefactora dels pobles, però res de qüestionar-se la propietat privada —al contrari—, ni tampoc l'ordre sociopolític ni la religió.

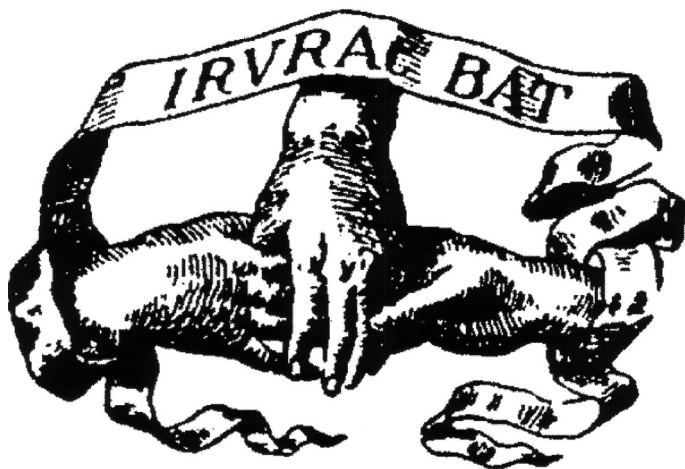
Hi ha consens sobre aquest caràcter pràctic i sobre les limitacions inherents a la composició dels membres de la Bascongada (l'elevada quota evidencia el caràcter elitista de la Societat). Les noves idees es difonien principalment escrites en francès, però no necessàriament pel Bidasoa i els ports de muntanya, sinó pels ports de mar. I no es limitaven a l'Enciclopèdia, una publicació caríssima. A Guipúscoa no hi havia duana, fet que a la pràctica la convertia en un colador de tota mena de productes de contraban, idees incloses. Al Bidasoa només hi havia una «alcaldia de saques» foral; és a dir, que no s'hi controlaven els productes importats, sinó els exportats, per impedir que en sortissin, per exemple, metalls preciosos.

Sí que hi havia un control de la Inquisició, atès que Irun, pel fet d'estar a mercè de les mareas, es considerava port de mar. Sabem, però, que el comissari local es prenia molt poc seriosament la tasca de registrar publicacions, i sovint enviava les criades a cobrar els drets de registre..., perquè el seu objectiu era cobrar, no pas controlar: una pràctica fruit de dècades de desídia, no pas d'una actitud permissiva.

Tanmateix, confonent l'elit amb la generalitat, s'ha estès la idea que Guipúscoa, per la seva proximitat a la frontera, fou un territori il·lustrat. I s'argüeix la gran quantitat d'enciclopèdies que hi va haver, fins a quinze. De documentades, però, només n'hi ha tres, una xifra que d'altra banda no està gens malament per a un territori tan petit, com diu la historiadora Mertxe Tranche. Possiblement la falsa percepció es basa en el fet que Menéndez Pelayo afirma que a Guipúscoa va tenir més subscriptors que «enlloc més a Espanya». El mateix autor afirma que «els estralls de l'Enciclopèdia a Itàlia i a Espanya són més soterranis i difícils de descobrir que a Rússia o a Alemanya». Però concloure que la mera lectura de l'Enciclopèdia (de tots i cadascun dels volums?) convertia a l'heterodòxia és concloure massa. Urquijo, catòlic, va rebatre amb profusió d'arguments i dades els prejudicis de Menéndez, tal com el mateix Menéndez va reconèixer en certa manera. Això no obstant, la idea que el nostre és un país enciclopedista continua molt arrelada, ara des d'una percepció positiva enfrontada a l'Espanya negra i antieuropea.

Així mateix, Urquijo contraresta els casos puntuals de socis penitenciat amb una desena d'alts càrrecs inquisitorials membres de la Societat. Inquisidors volterians i rousseauians? A més, invalida fins a la societat l'argument que Manuel Ignacio de Altuna fos maçó pel fet de ser amic íntim de Rousseau: l'amistat no implica compartir ideologia; una carta

«Tres en fan una»

d'Altuna a Rousseau es pot interpretar com una invitació a abraçar el catolicisme; quan va ser alcalde d'Azkoitia, Altuna va prohibir el ball i el tamborí, seguint les prèdiques d'alguns jesuïtes, i, sobretot, tot i que no es qüestiona que fos l'impulsor del projecte, va morir abans de la fundació de la Societat. I, en última instància: només es pot responsabilitzar la Bascongada de les obres dels seus membres validades en junta, i no pas de la resta d'actuacions, pensaments i posicionaments de cada particular.

També la divisa de la Societat, tres mans entrelaçades amb l'expressió «IRURAC BAT» («tres en fan una») ha estat interpretada com un «signe maçònic dels més coneguts». Urquijo ho rebut i contextualitza aquest «mote bascongado» —seguit un segle més tard pel de «Laurak bat», que inclou Navarra, i fins i tot pel naixement del «Zazpiak bat» l'any 1900 a Sant Joan Lohitzune, legal a França (quan ell escriu, la dictadura de Primo de Rivera prohibia manifestacions basquistes)—, «perquè fa referència a una determinada unió sentimental entre els bascos, sense cap mena de derivació política». Efectivament. Però a la pràctica, fins i tot en estudis històrics força rigorosos, es llegeix que la Bascongada va ser la primera institució supraterritorial basca, quan de fet es tractava d'una associació privada sense pretensió de substituir o unir cap instància pública, ni de trepitjar-ne cap competència. A favor o en contra d'una autonomia triprovincial, la temptació de jutjar políticament la Bascongada continua sent molt gran.

Tornant a la maçoneria i, un cop més, reinterpretant positivament les condemnes infundades de Menéndez Pelayo, actualment un grup maçó guipuscoà porta el nom d'Altuna. D'altra banda, Martínez Gorriarán interpreta la prohibició del ball públic com un exemple d'hipocresia del despotisme il·lustrat basc, que es permet a si mateix una llibertat moral que nega al poble il·lustrat.

I és que l'elit il·lustrada ballava i componia música, i escrivia obres de teatre i sí, també llegia l'Enciclopèdia. Novament es reinterpreta un fet concret a la llum de perspectives posteriors. Quan l'Enciclopèdia va passar a l'índex de llibres prohibits —un índex que resultava confús simplement per la descoordinació i les gelosies competencials entre les autoritats eclesiàstiques, inquisitorials i reials—, els membres de la Bascongada van aconseguir autorització del Papa per poder-la llegir, ja que l'Enciclopèdia era font de nombrosos coneixements científics. Sembla que el que la convertia en lectura prohibida no va interessar gaire la Bascongada, o almenys això va creure el sant pare de Roma.

La raó, sí, però al servei de la tècnica i del progrés material: no repensar el món, sinó millorar-lo. Una il·lustració cartesiana, de base jesuítica, com la de la majoria dels *philosophes*. Des de finals del segle XVII, l'elit guipuscoana enviava els seus fills al Col·legi de Jesuïtes de Tolosa de Llenguadoc, on, a més d'aprendre francès, adquirien una sòlida formació en matemàtiques i ciències físiques. El teatre formava part de la seva educació tolosana, i Peñafloreda mai

*Col·legi dels
Jesuïtes de Tolosa de
Llenguadoc.*

no va perdre la relació amb els seus mestres, a qui acostumava a demanar consell. Quan els jesuïtes van ser expulsats de França, a Pau van ser substituïts pels benedictins. D'acord amb Gabarain, «van tenir, segons sembla, no poca clientela espanyola fins que el col·legi va tancar el 1792 —malgrat que els benedictins haguessin acceptat sense problemes la Constitució de 1791—, en radicalitzar-se el moviment revolucionari». Més endavant reprendré aquesta possible influència de la capital bernesesa, potser no tant en les grans fortunes basques com en les mitjanes.

3. Utilitarisme en la raó i fins i tot en les arts

La gran aportació de la Bascongada —més enllà de projectes de millora en ferreries, conreus, races ramaderes..., de poc abast— va ser, sens dubte, la creació del Reial Seminari de Bergara, l'any 1776. Els seus estudis assoliren rang universitari, mentre que la veïna Oñati, l'única universitat basca, s'anava apagant en el seu bell edifici renaixentista del segle XVI.

*Seu del Reial Seminari
de Bergara*

El Seminari va saber atreure prestigiosos professors d'Europa i, en els seus laboratoris s'hi aïllà per primer cop el wolframi o tungstè. I és que els professors que hi van anar a ensenyar i els intel·lectuals que se'n van fer socis a Europa eren per sobre de tot científics, no pas filòsofs, artistes o literats.

Els «bascongados» conrearen la música i les lletres, però fins i tot en aquest darrer aspecte cercaven més el didactisme que *l'art pour l'art*. Félix María de Samaniego, besnebot de Peñaflorida, va escriure les seves cèlebres *Fábulas en verso castellano para el uso del Real Seminario Bascongado*. El fet que el seu èxit traspasés l'àmbit local i que hagin sobreviscut dos segles a la desaparició del Seminari no ens ha de fer perdre de vista la seva finalitat primera. Tampoc no hem d'oblidar que la «faulamania» que va provocar a Espanya fou l'adaptació d'un gènere en auge en altres països europeus. Indirectament, la Bascongada va influir en aquest corrent literari especialment pensat per inculcar idees a la joventut.

La primera escriptora en èuscar va escriure també el primer llibre de faules en aquesta llengua: les d'Isop, traduïdes del llatí. De fet, Vicenta Antonia Moguel només es reconeix com a traductora, recurs habitual entre les escriptores del segle XVIII. En el pròleg, la jove autora justifica el seu atreviment per un afany didàctic: oferir continguts de valor moral (tradueix *faules* per *ipui onac*, literalment «contes bons»), en contraposició als de la tradició oral, barroers, perniciosos i ridículs. Nascuda a Azkoitia, dedica la seva obra a un Munibe (no pas al fundador de la Bascongada, sinó al seu nét) amb un «nere zalduntxo» (lit. «cavalleret meu»). El seu públic: nens i pagesia. No els nens de la pagesia, sinó els nens en general, inclosos els dels *caballeritos*, que en edat adulta sabran també el castellà oficial, el francès per a la cultura i/o el llatí per a la carrera eclesiàstica. Moguel els oferia un llibre per a la primera educació, la de la casa, quan la llengua familiar de la noblesa i la burgesia continuava sent l'èuscar. I les nenes? Fins i tot entre les filles de l'aristocràcia basca el grau d'analfabetisme, o de quasi analfabetisme, era molt elevat; possiblement el desconeixement del castellà, tan lligat també a l'escriptura.

Així com l'educació dels fills preocupava molt, la de les filles pràcticament gens: les famílies segurament consideraven aquest tipus d'esforç econòmic una inversió inútil. La Bascongada, en canvi, sí que tenia un projecte propi de «Seminari o Casa d'Educació de Senyoretas», que no va anar a més potser per la mort de Peñaflorida el 1785. Segons Gabarain, «no s'inspirarà en els col·legis esmentats anteriorment (ordes de religioses franceses), sinó en una cosa ben diferent: la institució que l'emperadriu Catalina de Rússia havia creat per a les filles de la noblesa d'aquell país». És cert que Catalina era luterana, però la intenció de Peñaflorida no era qüestionar la religió catòlica, sinó la metodologia i el resultat. Volia dones preparades per a ser esposes i mares en llars regides per les idees il·lustrades, com ara el gust per l'estudi, la curiositat científica i el que actualment anomenem «emprenedoria»: iniciatives comercials i industrials de caràcter capitalista, innovadora pel que fa a la tècnica, l'organització i els mètodes d'explotació de recursos, inclosos els humans. Tal com diu Sánchez Erauskin, només podem especular sobre la influència que hauria tingut si s'hagués materialitzat. Sigui com sigui, tampoc no podem negar que, si hagués arribat a néixer, probablement hauria desaparegut poc després amb el Seminari i la Societat en si. Si no eren bons moments per a l'educació, ho eren menys encara per a l'educació femenina.

Abans d'emmarcar la Bascongada en la seva realitat històrica, vull fer una referència a una altra aportació literària i lingüística que pràcticament no va tenir conseqüències posteriors: un teatre didàctic en èuscar. A *El borracho burlado* (*Apirila*, una novel·la publicada l'any 2014 que confronta el 1766 amb la crisi actual, no hi veu didactisme contra l'abús de l'alcohol, sinó la burla que els *caballeritos* feien del poble), Peñaflorida limita l'èuscar

a les cançons. Es va decantar pel castellà per als diàlegs perquè trobava artificiosos que els actors, de parla més occidental, s'expressessin en guipuscoà de Tolosa i Sant Sebastià, fet que ens indica que el públic no era local, sinó provincial, un públic bascoparlant que coneixia el castellà. Normalment no es tractava, doncs, de representacions per a la gent del poble. Fa pocs anys es va trobar un manuscrit en èuscar escrit per un militar, amb un títol molt significatiu: *Gran Turra*. És a dir, «le Grand Tour», el viatge iniciàtic que la jove aristocràcia europea feia als grans centres de peregrinació cultural durant mesos, i fins i tot anys, abans de «prendre estat» i assumir les responsabilitats i els privilegis del seu rang.¹ El text inclou una petita peça de teatre, *Sukaldeko disparatiak* (Disbarats de cuina), en què tres dones parlen dels *caballeritos de Azkoitia*. Teatre de l'elit i per a l'elit en què es parla dels temes que li interessien; això sí, en èuscar popular, gens purista (en contraposició a les propostes naixents dels jesuïtes), perquè l'elit no estava cultivada en la seva pròpia llengua.

Segons el reglament del Seminari, els estudis de llengües «hauran de començar pel de les nacionals, com són el basc i el castellà». No va passar d'una declaració. Així mateix, l'objectiu de polir i cultivar la llengua basca, de «recopilar-ne els textos més estranys i escollits i perfeccionar-ne la poesia», es va limitar a la redacció d'un diccionari basc-castellà que no es va publicar. Coneixent l'entorn sociopolític i cultural, difícilment podia ser d'una altra manera. No sé, però, si a Europa hi va haver cap més escola de categoria acadèmica semblant que reconegués com a nacional una llengua local amb prou feines escrita i no oficial.

¿Exigien —o, si més no, propugnaven— les noves idees de racionalitat i universalitat una sola llengua per a una millor entesa comuna o, al contrari, l'apropament al poble, als diferents pobles, mitjançant les seves llengües? Es podria discutir molt sobre aquest punt, però a la pràctica, la idea que hi havia llengües «de cultura» (que no casualment coincidien amb les de poder) i altres que pràcticament no arribaven a la categoria de «parla» va anar calant durant el segle XVIII i es va assentar a partir de la Revolució Francesa. Martínez Gorriarán afirma que la Bascongada va ser anti-II·lustració, ja que no feia servir la llengua vernacle, tal com defensava D'Alembert, precisament a fi de no ser elitista. Posa com a exemple l'ús del francès, l'anglès i l'alemany... respecte del llatí! Quina II·lustració va recórrer a la llengua d'oc, al gaèlic, al català, al bretó o al gallec? És, com a mínim, un contrasentit retreure al Reial Seminari de Bergara que no emprés l'èuscar per apropar-se al poble després de manifestar que era econòmicament inaccessible fins i tot per a famílies

1 Els Borbó van permetre aquests «viatges d'estudis» que els Àustria havien prohibit per evitar contaminacions ideològiques. Altuna va conèixer així Rousseau a Venècia, i van compartir residència a París fins que el basc va tornar a casa. Peñaforida no va poder fer el viatge, perquè la mort del seu pare el va fer tornar a casa tan bon punt va finalitzar els seus estudis a Tolosa de Llenguadoc; el seu fill i altres «bascongados», però, van incloure en el seu recorregut els complexos minerindustrials d'Alemanya i Suècia.

relativament acomodades, obviant, a més, que l'única llengua oficial era el castellà, per no parlar de les diferències dialectals i de l'absència de grafia normalitzada. A més, els més de dos-cents alumnes del Seminari no provenien només de l'elit local, encara que hi predominaven els de Guipúscoa (on es parlen tres dialectes); ben al contrari, diu Soraluece que eren «nombrosa joventut, que hi concorria des de les quatre parts del món». Es refereix sobretot a Hispanoamèrica i potser també algú de les Filipines. També el professorat tenia orígens molt diferents.

Seria especular plantejar-se si la llengua basca hauria adquirit un impuls real per al seu ús oficial, científic o literari, o almenys una certa estandardització; si les dones haurien estudiat, i què, per a què i fins a quin nivell; si l'alumnat de menys possibilitats econòmiques hauria pogut accedir al Seminari i si això hauria afavorit idees més progressistes o, al contrari, una classe mitjana «aristocratitzant»; si la Il·lustració pragmàtica hauria donat pas a la «de les idees» o a una altra Il·lustració qüestionadora d'alguna cosa més que la mera explotació «racional» dels recursos econòmics... Seria especular, perquè la Guerra Gran va truncar dràsticament el projecte. Bergara fou arrasada per les tropes convencionals, el Seminari va patir danys enormes i ja no va reiniciar els cursos amb normalitat. La Societat es va mantenir amb prou feines fins a l'any 1808, però no va sobreviure a una altra guerra. Hi va haver diversos intents de recuperar-la, però, com deia Soraluece: «Temps que passen no tornen.»

4. Les idees contra la realitat

La Bascongada —els seus promotors— es va haver d'enfrontar a les seves limitacions i paradoxes des del seu naixement: el 1766 hi va haver una onada de revoltes que a Guipúscoa i a Biscaia es coneixien com a *matxinades*. L'esclat va tenir lloc a Azkoitia, quan unes càrregues de blat sortien per a la seva venda. La liberalització del preu dels cereals suposava l'aplicació pràctica de les noves idees econòmiques; però sense més acompanyament de l'ideari liberal, el resultat immediat no va ser un «tot per al poble», sinó una conseqüència de «sense el poble». En el cas basc, implicava reinterpretar la secular llibertat de comerç no pas per garantir la importació i l'abastiment, sinó al contrari, per facilitar l'especulació i atiar el fantasma de la fam.

El poble va reaccionar com ho acostumava a fer: va coaccionar les autoritats locals perquè taxessin el blat i el blat de moro a un preu «just», contraposat al «de mercat». També les autoritats il·lustrades, encara partidàries de la liberalització dels preus, van respondre de la manera tradicional: en principi van acceptar les demandes dels *matxinos* i a càrrec de l'Ajuntament van oferir vi, pa i ball de tamborí per rebaixar les tensions. La burgesia

donostiarra, però, va sortir armada de les seves muralles per combatre la revolta poble a poble. Otazu ha estudiat el procés repressiu a *La burguesia revolucionaria vasca*. No sé si és gaire revolucionari, en nom d'un nou ideari econòmic que es basa en la paraula *llibertat*, pretendre guanyar més diners amb l'especulació de l'aliment bàsic i reprimir els grups més pobres quan protesten, però potser sóc jo qui ara projecta problemes actuals en el passat.

La Bascongada no tan sols va ser la primera societat d'aquest tipus, sinó que va inspirar desenes de societats semblants des de Tudela fins a Manila. I, tanmateix, el 1779 va aconseguir aturar el projecte d'una societat d'amics del país... donostiarra. Va argumentar que li faria la competència, però el comerç que cadascuna tenia la intenció de fomentar no era pas el mateix: la donostiarra parava especial atenció a la indústria tèxtil, sobretot de producció europea. Projecte burgès, no aristòcrata, però igualment elitista si tenim en compte la quota prevista i la composició dels seus promotors. I és que la rivalitat entre les elits, l'assentada i l'ascendent, ja evidenciada en la Matxinada, era cada cop més gran. Davant dels dubtes i les contradiccions «bascongades», la burguesia donostiarra tenia molt més clara la necessitat de reformar uns furs que la deixaven fora de les institucions territorials i que deixaven els territoris bascos fora del mercat espanyol i hispanoamericà. Si les seves idees eren més revolucionàries que reformistes, en la pràctica no va tenir gaire importància, perquè l'onada revolucionària francesa va tenir a Guipúscoa unes especificitats molt concretes i terribles. Les guerres carlistes i el furisme (terme que abastava posicions molt diferents) van fer confluïr ambdues elits. Això, però, ja és una altra història, la del segle XIX.

El XVIII podria haver estat diferent? Es podria haver reinterpretat el passat foral com a arma de futur revolucionari? L'únic intent en aquest sentit va venir de l'altra banda dels Pirineus. He dit «intent», tot i que no sé fins a quin punt va ser conscient. L'any 1785, Barthélémy Jean-Baptiste Sanadon, director del col·legi benedictí de Pau i bisbe «juramentat» del departament dels Baixos Pirineus, va escriure *Essai sur la noblesse des Basques* a partir d'anotacions del cavaller Jean-Phillipe de Bela, un noble del segle XVIII de la vall nord-pirinenca de Zuberoa. El valor històric de l'obra és gairebé nul, atès que recrea al nord del Pirineu els tòpics que justificaven la noblesa guipuscoana i biscaïna (denominada «universal»: per a tots els habitants originaris del territori), així com d'algunes valls pirinenques navarreses. El seu interès rau en la reinterpretació d'aquesta noblesa, que ja no exclouïa amb criteris de neteja de sang, tal com passava al sud dels Pirineus, sinó que propugnava un igualitarisme vinculat poc després al concepte modern de *ciutadania*. O, si més no, així s'ha rellegit l'obra, potser tenint més en compte les actuacions posteriors de l'autor que no pas sobre la base d'un llibre tan feixuc.

El mateix es podria dir del seu traductor al castellà, el també religiós Diego de Lazcano, guipuscoà de Tolosa. Partidari del que se sol anomenar «cristianisme primitiu», combatia

*Liceu Louis
Barthous de Pau,
originàriament seu
del col·legi dels
jesuïtes i, després de
la seva expulsió, dels
benedictins.*

l'ateisme alhora que defensava que un capellà no podia casar, sinó beneir el matrimoni, ja que no el considerava un sacrament, sinó un contracte social i, per tant, havia de ser regulat per l'Estat i no per l'Església. Va haver de fugir de la Inquisició i va morir al nord del Bidasoa. Va tenir relació amb els nostres *caballeritos*? Cap de documentada. Van arribar a conèixer la seva obra? O, si més no, van apreciar-la o llegir-la directament en francès? No n'hi constància; així i tot, Menéndez Pelayo parla d'aquest «heterodox» en els paràgrafs dedicats a la Bascongada.

La Guerra de la Convenció, coneguda al Pirineu català com «la Guerra Gran», no va ser petita a Guipúscoa. Sant Sebastià va caure sense oposició, i els representants forals guipuscoans van acabar empresonats a Baiona. El fet, atribuïble a l'escassa guarnició, fou interpretat pel govern de Godoy com a col·laboracionisme de la burgesia profrancesa. No tan sols Sant Sebastià, sinó tota Guipúscoa, fou considerada traïdora, atès que les seves elits (només en part) van intentar pactar la rendició. La «defecció» es continua interpretant segons les filies o fòbies polítiques: exercici d'autogovern foral després de considerar

Fanderia (del francès fonderie) d'Errenteria, de 1771, la primera al País Basc que seguint les noves idees il·lustrades va substituir una farga tradicional per una fàbrica industrial de laminats metàl·lics. Va desaparèixer com a conseqüència de la Guerra Gran.

trenca el pacte amb un monarca que no havia defensat el territori; assumpció de les idees revolucionàries per influència de la Il·lustració; traïció de les elits que pretenien aferrar-se als seus privilegis a qualsevol preu i/o egoisme intrínsec del règim foral; manca de dignitat davant l'enemic, o perfídia d'aquest, profundament centralista i antibasc (pobles sencers propers a la frontera, milers de persones de Lapurdi, territori nord-pirinenc, van patir la mort i l'exili durant el Terror), etc.

La Bascongada, com a tal, no hi va tenir res a veure i, en tot cas, caldria analitzar la posició individual de cada membre... Però un cop més Menéndez Pelayo ens dona la clau per entendre que, malgrat tot, la Il·lustració havia aconseguit inculcar fins i tot en els cors més tradicionalistes un dels seus objectius principals, si bé deformat: traslladar l'eix del pensament. Des d'aleshores, almenys a Europa, la religió ja no és la mesura que pensa el món; tot i que tampoc no ho és del tot la raó, perquè sovint s'alça la nació com a nou «ésser suprem». De quina heretgia culpa Menéndez la Bascongada quan argumenta que a Guipúscoa «petita i feble va ser la resistència a la República Francesa»? Heretgia per

república o per francesa? Sembla que s'equipari a heretgia la profanació del «territori nacional», ja que vincula la Bascongada amb la defecció (real, exagerada o suposada) de tot un territori: arran de la pau de Basilea, Espanya va perdre l'illa de Santo Domingo a canvi de recuperar Guipúscoa.

Tranche pensa que la nostra no és una societat moderna, perquè malgrat tres segles d'Il·lustració continuem creient en els mites. Jo crec que els nostres mites ja no són els tradicionals, sinó els que genera la nostra modernitat. Vivim en una societat basada en la ciència i la tècnica, impensable sense el triomf del pensament racional. Per això estem en disposició d'interpretar serenament les guerres de Religió, com van fer els VIII Col·loquis d'Estudis Transpirinencs a Núria fa dos anys; això no obstant, ens costa aplicar el pensament crític a la nova concepció de l'Estat que va sobrevenir a la Revolució Francesa, i que la Il·lustració basca ni tan sols va veure a venir fins que ja la va tenir a sobre. No creiem en bruixes, però continuem sense saber pensar lliures de prejudicis.

Conclusions

La raó continua sense ser el fred instrument d'anàlisi del que va ser i el que va suposar la *Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Com diu Múgica: «amics del país a qui es titlla de país d'amics, conseqüència d'analitzar el passat fonent-lo amb l'horitzó present.»

Religiosos revolucionaris, aristòcrates reformistes, burgesos despòtics, pobres tradicionalistes... No entendrem aquestes suposades contradiccions si, per començar, no entenem que no podien llegir el futur, només somiar-lo, i que el més probable és que el futur que els va arribar a cop de guerres tingués més de malson que de somni.

Així mateix, el que veiem de precursors en aquelles persones o institucions sembla que depèn més del que s'ha agafat després de les seves idees, sempre reinterpretades, que no pas del que propugnaven en el seu temps i lloc.

Les idees són abstraccions que sempre es llegeixen en vista del que ja se sap i es percep. En la seva assumpció, defensa, resistència o oposició oberta, tenen una importància cabdal els mitjans pels quals arriben i les persones, els grups o les institucions que les proclamen; en el nostre cas, també les llengües i els suports en què es difonen.

La base de la història és el pas del temps, i a la segona meitat del segle XVIII els ritmes històrics es van accelerar. Entendre la Bascongada com una foto fixa comporta el risc de no entendre-la o, pitjor encara, de projectar en el passat les nostres filies i fòbies.

Bibliografía

AGUINAGALDE, Borja de (2001). «¿Por qué los archivos de la Bascongada son complicados?», a A. RISCO; J. M. URKIA (ed.). *Amistades y sociedades en el siglo XVIII: Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Bilbao: Edició d'A. Risco i J. M. Urkia.

ARANBARRI, Iñigo (2014). *Apirila*. Zarautz: Susa.

DOMÍNGUEZ, Cristina; Marisol ETXEBERRIA; i M. Asun GAMECHO (2001). «La Asociación de Amigos del País de San Sebastián de 1779: ¿Un proyecto enfrentado a la Bascongada?», a *I Seminario de Historia de la RSBASP*. Sant Sebastià: Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, Comissió de Guipúscoa.

GABARAIN, M. Teresa (1999). «La influencia europea en la Ilustración del País Vasco. Presencia de jóvenes vascos en los colegios franceses durante el s. XVIII», a *V Seminario de Historia de la RSBASP*. Madrid: Editorial Eurolex.

LAZCANO, Diego de [traductor] (1786). «Ensayo sobre la Nobleza de los Bascongados». Tolosa: Impremta de Francisco de la Lama.

MARTÍNEZ GORRIARÁN, Carlos (1993). *Casa, Provincia, Rey: para una historia del poder en el País Vasco*. Irun: Alberdania.

MENÉNDEZ Y PELAYO, Marcelino (1882). *Historia de los heterodoxos españoles*. Madrid: Librería Católica de San José.

MOGUEL, Bizenta Antonia (1991). *Ipui onak*. Sant Sebastià: Euskal Editoreen Elkarte.

MÚGICA ENECOTEGUI, Emilio (2003). «Desde las cartas de Peñafloreda a las escritas en vasco por un checo», a A. RISCO; J. M. URKIA (ed.). *La carta como fuente y como texto. Las correspondencias societarias en el siglo XVIII: la Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País*. Azkoitia: Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País.

OTAZU, Alfonso (1982). *La burguesía revolucionaria vasca*. Sant Sebastià: Txertoa.

SÁNCHEZ ERASUKIN, Miren (2003). «Plan y Ordenanzas de un Seminario o Casa de Educación de Señoritas: El proyecto de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País», a *I Seminario de Historia de la RSBASP*. Sant Sebastià: Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, Comissió de Guipúscoa.

SORALUCE Y ZUBIZARRETA, Nicolás de (1998). *Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País. Sus antecedentes y otros sucesos con ella relacionados: Historia Compendiada*. Edició facsímil de l'original de 1880. Sant Sebastià: Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País, Comissió de Guipúscoa.

TRANCHE, Mercedes (2014). *La frontera de las ideas*. [Inèdit]

URQUIJO E IBARRA, Julio (1996). *Menéndez Pelayo y los Caballeritos de Azcoitia: un juicio sujeto a revisión*. Sant Sebastià: Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País.

URRUTIKOETXEA, Josetxo (1986). *Peñaflorida y la Ilustración*. Sant Sebastià: Universitat de Deusto.